

NAZALNI VOKALI U ASEMANOVU KODEKSU

Josef KURZ, Prag

1. Analiza upotrebe nazalnih vokala u As¹ nije još izvršena. Sve što je o njima bilo napisano samo su više-manje prigodne napomene u edicijama spomenika ili u gramatikama stsl. jezika.

Prvi se njima bavio Vatroslav Jagić u uvodu ediciji Račkoga (*Assemanov ili Vatikanski evangelistar*, Zagreb 1865), str. XIX—XXIII. Naveo je niz odstupanja od ispravnog pisanja nazala i izveo je iz toga zaključke o starini i podrijetlu rukopisa; međutim, pokazalo se da većina odstupanja od ispravne upotrebe nazala pada na račun pogrešne reprodukcije u ediciji Račkoga (to je sam Jagić — prema novoj ediciji spomenika — kasnije spoznao i ono što se tiče nazala popravio, usp. ovdje dalje). — Naredni editor spomenika Ivan Črnčić posvetio je nazalnim vokalima u As samo nekoliko bilješki na LIV. str. uvoda svome izdanju (*Assemanovo izbornô evangjelje*, Rim 1878). Zapazio je oblik *bolbše* umjesto *bolbše* 95b 20², *poměni* 55b 21, zatim oblik *obrōčengjo* 132b 21, gdje je navodno sufix *-gjo* mjesto ispravnoga *-ojg* (neopravdano, jer oblici instr. sg. f. određenih pridjeva na *-gjo* mogući su pored oblika na *-ojg*);³ također je naveo da u As nije ni jedanput *-u-* mjesto *-g-* ili obratno, ni *ъ* za *ę* ili obratno. — Neke slučajeve pisanja nazala u As uočio je V. N. Ščepkin, *Razsuzhdenie o jazykě Savvinoj knigi*, Sanktpeterburg 1901, str. 83—84, a to s obzirom na sudbinu nazala u Sav i u drugim stsl. spomenicima. Da bi objasnio slučajeve s nazalom *ę* mjesto *g* u primjerima kao *plačęšti sę* (mj. *plačōšti sę*) 119b 5, obratio je paž-

¹ Upotrebljavam kratice uobičajene u rječniku *Slovník jazyka staroslověnského*, koji izdaje ČSAV od 1958. g. Ujedno upotrebljavam uobičajene bibliografske kratice.

² Sav materijal navodim prema numeraciji upotrebjenoj u 2. dijelu Vajsove i moje edicije As.

³ Usp. napr. N. van Wijk, *Geschichte der ksl. Sprache*, I, Berlin u. Leipzig 1931, str. 208; Josip Ham m, *Staroslavenska gramatika*, Zagreb 1958, str. 141.

nju na pisanje *ję* mj. *ę* i *jǫ* mj. *ǫ* iza konsonanata koji su nastali palatalizacijom (iza *č* i *ž*); promjenu *-ǫ-* u *-ę-* objašnjava utjecajem palatalizacije navedenih suglasnika; međutim, nije zabilježio slučajeve u kojima se piše *ję* mj. *ę* i iza drugih, nepalatalnih suglasnika. — Donekle je proširio poznavanje stanja upotrebe nazala u As V. Vondrák, *Altkirchenslavische Grammatik*, 2. izd., Berlin 1912, str. 151—153. Najprije navodi primjere nepravilnosti u pisanju nazala u As i zatim nadopunjuje Ščepkinove podatke o pisanju *ję* mjesto *ę* iza kons. *č*, *ž*, *š* i sl. podacima o tome da se *ję* mj. *ę* piše često i iza tvrdih, nepalatalnih suglasnika, kao što su *p*, *r* (npr. *pję-ткѣ*, *grjęsti* i dr.). Njegova građa nije još kompletna. Dalje je bio i on zaveden zabunama izdanja, ovoga puta Črnčićeva (npr. citira kao potvrdu zamjene *ǫ*-u primjer *zapovědaju* 125b 27, navodno mjesto *zapovědajǫ*, ali u kodeksu stoji *zapovědajǫ*,⁴ ili prema Črnčiću navodi oblik *grjędjęi* 6d 15 (Iv 3. 31), iako u kodeksu stoji *grjędǫi*. Vondrák zaključuje da bi pisanje *ję* mj. *ę* u As moglo odražavati refleks načina pisanja prvobitne glagoljice, koja iz početka nije razlikovala pisanje *ję* i *ę*, ali da se ne radi samo o njemu.⁵ — Na tumačenje jednog mjesta s tobože neispravno napisanim nazalom osvrće se Miloš Weingart u raspravi *Ke dnešnimu bádání o staroslověnsčině*, ČMF 2, 1912, str. 393 (tiče se mjesta *lǫžę* mj. *lǫžǫ* 21a 11, i zatim oblika *poměňti*). — Vatr. Jagić se vratio u svojoj knjizi *Entstehungsgeschichte der ksl. Sprache*, Berlin 1913, str. 238—239, slučajevima pogrešne upotrebe nazala u As (usp. gore) i prema Črnčiću ih je popravio (prema Črnčiću međutim je ostalo pogrešno *grjędjęi*, usp. gore). Dalje kaže da su zaista potvrđeni slučajevi zamjene nazala kao *plačęštii* itd., ali neopravdano dodaje: »richtiger vielleicht *ję* statt *jǫ* geschrieben« (str. 239) — upravo ovdje se uvijek piše *ę*, a ne *ję* (dakle *plačęšti*, a ne *plačjęšti*, mj. *plačǫšti*). Zatim kaže da je promjena *ę* u *ǫ* ili *jǫ* potvrđena samo jedanput u primjeru *otъstojǫštǫjǫ* 2d 24; »da die Beispiele *tvorjǫštǫjǫ* 94c 26-27, Rački 124.14, J 15.2 und *slyšǫštii* 54a 3, Rački 75.12, Lk 8.12 Druckfehler sind, es muß gelesen werden *tvoreštǫjǫ* und *slyšjęštii*«. Ali u navedenom prvom slučaju u kodeksu se nalazi zaista *tvorjǫštǫjǫ*, u drugom *slyšjęštii*; Jagić je popravljao po Črnčiću koji ima *tvoreštǫjǫ*; po stra-

⁴ Iako Črnčić u svome izdanju, str. LIV, govori o tome, da u As nema »ni jednu u namjesto *ǫ*«, ostavio je u tekstu svoga izdanja na str. 141 *zapovědaju* (mj. *zapovědajǫ*); to mjesto i njegova okolica u izdanju Račkoga potpuno su ispušteni.

⁵ »In einzelnen Fällen mag ja immerhin das *ję* noch auf die ursprüngliche Graphik der Glagolica zurückgehen, aber im allgemeinen kann man es hier nicht von allen *ję*-Fällen behaupten« (op. cit. 153).

ni je ostavio još *oblěšq* 102c 9, J 19.2 (naime, Rački i Črnčić imaju *oblěšje*). Jagić napominje da se kroz sve ovo reduciraju primjeri koji mogu svjedočiti o bugarskoj otadžbini spomenika,⁶ i da As ne izlazi iz okvira najtočnijih stsl. spomenika. Međutim, u slijedećem svome izlaganju još napominje da su tzv. bugarizmi koje je našao u As, važni samo za ustanovljenje podrijetla samoga spomenika u njegovom nama poznatom vidu («in dieser Beziehung ist ja in der Tat nicht daran zu zweifeln, daß das Assemanische Evangelium ebenso auf bulgarischem, richtiger zu sagen auf mazedonischem Boden entstanden ist wie das Zographos-Evangelium»), a da nisu važni za utvrđenje podrijetla samoga stsl. jezika. — Skrećem dalje pažnju također na svoju raspravu *O potrebi nového vydání rukopisu Assemanova*, LF 53, 1926, str. 106—118, 234—247, u kojoj, pored drugoga, ukazujem na ovisnost Črnčićeve edicije o izdanju Račkoga (odatle su shvatljive jednake pogreške u reprodukciji nazala u oba izdanja, usp. ovdje gore *oblěšje* mj. *oblěšq* u obje edicije, ili npr. *sqbotq* kod Račkoga, *sqb.* kod Črnčića prema *sob(oty)* u originalu (152a 26; Rački 202, 16; Črnčić 172, 15; usp. u mojoj spomenutoj raspravi str. 235).

Na nazale u As se također osvrću neke pitanje gramatike stsl. jezika. Npr. S. M. Kul' b a k i n govori o nazalima u As najprije u radu *Du classement des textes vieux-slaves*, RÉS 2, 1922, str. 193—194, zatim u knjigama *Mluvnice jazyka staroslověnského*, Praha 1928,⁷ str. 20, 206, i *Le vieux slave*, Paris 1929, str. 50, 359. U jeziku prepisivača As on osobito naglašava jaku palatalnost suglasnika č i ž, jer se iza njih u As pojavljuje prijelaz *q* u *ę*. — N. van W i j k, *Geschichte der aksl. Sprache*, Berlin u. Leipzig 1931, str. 142—151 (uglavnom 146) nastoji uvrstiti promjene nazala, koje je u As našao, u povijest bug. i mak. jezika. — Dalje usp. P. D i e l s, *Altkirchenslavische Grammatik* I, Heidelberg 1932, str. 30—31, 98—100, 107. — André V a i l l a n t, *Manuel du vieux slave* I, Paris 1948, str. 46—47; 2. izd. ib. 1964, str. 47, objašnjava miješanje nazala u As u slučajevima kao *pomažęť*, *lbžęšte*, *priemlęť* i sl. kao morfološku pojavu, kao izravnavanje opozicije između nominativa sg. i ostalih padeža participa prez., ili 3. lica pl.; iza otvrdnutog suglasnika bilo je *lbžq*, *lbžqšt-*, iza

⁶ »Dadurch reduziert sich dieser vom Gebrauch der Nasalvokale abgeleitete Beweis der 'bulgarischen Heimat' des Denkmals, auf welchem ich ein zu großes Gewicht gelegt hatte, auf wenige Beispiele, die aus dem Rahmen der genauesten südslavischen Denkmäler, die als Hauptrepräsentanten des ältesten Kanons der sogenannten 'pannonischen' Denkmäler gelten, nicht herausfallen« (str. 239).

⁷ Na češki jezik preveo je ovu gramatiku Boh. H a v r á n e k.

mekog suglasnika *glagol'ę, glagol'ęšt-*, i prepisivač As je generalizirao pisanje *s-ę-* koje mu se činilo korektnije. — A. M. Seliščev, *Staroslavjanskij jazyk* I, Moskva 1951, str. 268—279, govori o nazalima općenito, o njihovu pisanju, ali njihovu upotrebu u As posebno ne spominje, tek općenito iznosi da stsl. spomenici ne sadrže potvrde nekih značajnih promjena u upotrebi nazalnih samoglasnika. Poriče mišljenje da bi se u stsl. jeziku mogle ispoljavati fonetske promjene u izgovoru nazalnih samoglasnika. — Usp. također *Staroslavensku gramatiku* Josipa Hamma, Zagreb 1958, str. 87.

Fr. Grivec je u svome radu *Dikcija Asemanijeva glag. evangelistarja*, Slovo 3, 1953, str. 32, pokazao da As ima za Hrvate i za povijest njihove slavistike (Karaman, Rački, Jagić, Črnčić) i za njihove odnose s makedonskom glagoljskom književnošću⁸ posebno značenje. Imajući to na umu, objavljujem i ja svoj rad o nosnim vokalima u As (ova je studija sastavni dio mojih pripremnih proučavanja za analizu As), u hrvatskom časopisu Slovo koji zauzima značajno mjesto u proučavanju hrvatskoglagoljskog kulturnog nasljedstva.

2. Pregled upotrebe nazalnih vokala u As

U As ima svega otprilike 6.777 slučajeva nosnih vokala, od toga pisano *ę* 2.722, *ję* 908, *o* 2.115, *jõ* 1.032.

a) Od navedenih 2.722 primjera pisanja nazala *ę*, samo četiri puta se piše *ę* na početku riječi ili na početku sloga iza samoglasnika: *ęže* 29a 1, *prębřivaei* 29c 5, *svęljudaę* 30a 22 i u natpisu *stęę* = *svętyę* 82d 4 (*ę* je napisano nad redom). U jednom daljem sličnom slučaju (*svęť(ř)lyę* ili *svęť(ř)lyję* 127a 14) nije moguće prepoznati što je bilo iznad retka napisano, da li *ę* ili *ję*; u 2. dijelu edicije As stavio sam *ję*, ali u zagradi, dodajući potrebnu bilješku.

Inače se piše *ę* samo u sredini riječi i samo iza suglasnika, najvećim dijelom tamo gdje su bili prvobitno tvrdi slogovi (npr. iza *b* 27 x, iza *p* 19 x, iza *m* 259 x, iza *v* 46 x, iza *d* 135 x, iza *t* 123 x, iza *n* 43 x, iza *s* 1000 x, iza *r* 90 x, iza *l* 43 x, usp. *obęť* 1c 23, *imę* 1d 21, *sę* 1c 22, *chodęšta* 4a 16, *vřschodęštę* 4d 27, *tvorei* 8c 25, *naleci* 5a 2). — U sredini riječi obično se upotrebljavaju nazali i iza suglasnika koji su nastali kod tzv. palatalizacija, tj. iza *č* 105 x, *ž* 54 x, *š* 456 x, *št* 48 x, *žd* 5 x, *c* 51 x i dr. npr. *načętokř* 8b 3, *drvžęťř* 7b 22,

⁸ Usp. uvod u ediciji Račkoga str. LXXXV.

rodišę 1d 26, *vřždędati sę* 19b 28 i dr. U svim navedenim slućajevima s nazalom u sredini rijeći — i glavno iza prvobitno tvrdih suglasnika — zaista oćekujemo oblik pisan s nazalnim ę.

Međutim, ę nalazimo u sredini rijeći i tamo gdje bismo oćekivali pisanje *ję*, a to u slućajevima pisanja slogova koji su na poćetku imali izvorno meko *l, n, r*; ovdje se mekoća suglasnika mogla izraziti pomoću slova *ję* iza *l, n, r*, dakle pisanjem *lję, nję, rję*, ali to se dogodilo uglavnom samo iznimno; normalno se piše *lę, nę, (rę)*. Rijeć je o primjerima kao što su nom. sg. m. partic. prez. akt. od glagola *glagolati*: *glagolę* (obićno se piše skraćeno) mjesto oćekivanoga *glagolję*, ili o oblicima lićne zamjenice s prijedlogom, kao npr. o *nę* mjesto oćekivanoga o *nję*.

Navodim sve potvrde. Iza izvorno mekog *l*: nom. sg. m. partic. prez. akt. *glę* (= *glagolę*) 2a 10; 2c 19; 17a 15; 26d 2; 31d 16; 32c 15; 36a 10, 14; 37c 7; 38d 13; 40a 29; 40b 1; 42a-b 12, 21, 23; 42c 15; 43a 14; 44c 9, 24, 29; 45b 28; 46c 27; 47a 14; 47c 28; 49a 19; 49b 18, 26; 50a 12, 21; 50c 3; 50d 9; 54b 14; 54c 19; 56c 14; 57a 1; 58a 8, 14; 58b 8, 29; 58d 13; 60a 13; 60b 14; 63c 29; 63d 23; 64b 9; 65c 4; 65d 11; 67c 6; 68a 17; 68c 2, 14; 69a8; 72d 18; 75c 4; 77b 29; 78b 23; 86b 21; 88b 14; 90b 8; 90c 23; 91c 22; 91d 23; 105a 12, 18; 105c 2; 107a 13; 107c 1; 108b 13; 109b 24; 109c 3; 112a 8; 112c 10; 113c 11; 119b 11; 125b 14; 134b 17; 135a 17; 136b 26; 138a 4; 139a 17; 139b 6, 16; 140a 3; 149a 25; 149b 10, 29; 151b 25; 152a 6; 154b 29; 158b 11; *glęi* (= *glagolęi*) 16c 15; 19b 2; 20a 12; 26a 9; 123a 21; 151a 26. — *emę* (ligatura *ml*, bez tittle, ali nekada s kratkom crticom ili kvaćicom desno od ligature) 9a 25; 9b 13; *priemęi* 39d 16, 19; *vřzemęi* 139b 23; *-kleplę* 31b 1; — gen. sg. *ned(ę)lę* 5a 1; 106b 26; — *zemę* (pisano slićno kao *emę*) 6d 13 (bis), 14; 27a 28; 50b 27; 71d 11; 126b 26; postoji i forma bez epent. *l*: *zemę* 129a 22; 157a 9; — *volę* 9d 1, 15, 16; 13b 14; — akuz. pl. *dęlatele* 114c 27; 144a 3; — *roditele* 151b 1; — *vř korable* 11b 12. — Kod izvorno mekog *n*: partic. prez. akt. nom. sg. m. *řnę* 86c 25; *řnęi* 20c 1, 7, 11; — gen. sg. *samaręnyņę* 19a 25; — *vone* 82a 2; — *avianę* 147b 22; — *vyřneję* 145b 22; — akuz. pl. *m(i)lostyņę* 73a 6; — *bliřzneję* 41a 11; 75b 21; — zamjenica 3. lica: *na nę* 57b 17; 75a 21; o *nę* 104a 23; rel. zamjenica *vř neže* 60d 28; *vř neže* 145a 9; 149a 6. — Iza izvorno mekoga *r*: *crę* (= *ćesarę*) 151a 8.

Svega ima 139 slućajeva ove vrste; potvrda, u kojima se radi o izvor. **lię* (može to biti i epent. *l*), ima 121 (od njih 96 x oblik *glagolę, glagolęi*); ima nadalje 17 slućajeva gdje se radi o izvor. mekom **nię*; *rę* na mjestu izvornog **rię* nalazi se samo jedanput. Među potvrde za pisanje izvornog **lię* uvrstio sam i dva slućaja gen. sg. *zemę* u kojima se izgubilo epent. *l*; treba pretpostaviti stariji oblik *zemę* za izvorno **zemlię*.

Ovom sasvim uobićajenom naćinu pisanja suprotstavlja se samo 13 primjera gdje se piše *lję, nję, rję* (kao *glję* i sl.); vidi ovdje dalje.

b) Nešto kompliciraniji je naćin na koji se u kodeksu As upotrebljava slovo *ję* (glag. **ꙗ**, ćir. **ѣ**).

Slučajeva ima, kao što je rečeno gore, 908; od toga 706 x je pisano *ję* na početku riječi ili slogova iza samoglasnika (usp. *jęže* 9a 10; *prijętъ* 1d 14; *siję* 3a 26; *stoję* 6d 1).

Ali pored toga *ję* se upotrebljava i u sredini riječi iza suglasnika, i to u ovim primjerima:

a) Prije svega u gore (na kraju stavke a) navedenih 13 slučajeva u kojima se piše *lję*, *nję*, *rję* mj. izvor. **lję*, **nję*, **rję*. Potvrde: *glję* (= *glagolję*) 65b 26; 68c 22; 90a 2; 109d 6; 131a 26; 132a 15; *kleplję* 101d 12; *kapljęštę* (mjesto *kapljęštę*) 90a 18; -*pustynję* 26b 30; *domašъnjęję* 124a 12; -*večerję* 61d 23; 62b 18; 88b 10. Dakle pisanje s *lję* je ovdje potvrđeno 8 x prema 121 slučaju pisanja sa *lę*; pisanje sa *nję* 2 x prema 17 slučajeva sa *nę*; ali *rję* je napisano triput prema jednomu slučaju pisanja sa *rę* (u zadnjem slučaju je oskudan materijal). U partic. prez. akt. m. glagola *glagolati* potvrđeno je 96 x pisanje *glagolę*, *glagolęi* a samo 6 x *glagolję*.

β) Zatim se piše *ję* iza suglasnika č, ž, š, št, žd, c; pored pisanja s *ję* dakako, potvrđeni su, mnogo brojniji oblici s *ę*. Evo i građe. Iza č: *inočjędy* 2b 8; *čjędo* 55b 21; 136b 3; *čjęda* 137a 26; *čjędъ* 135a 13; *čjęstъ* 69d 15; 88c 10; *načjętъ* 88b 17; *načjęsę* 89a 6; *načjęšję* 120a 16; *otročję* 134b 4; 149b 14; *otročjęte* 134b 21; dakle svega 13 potvrda za *čję* (prema 105 potvrda za *čę*). — Iza ž: *žjęždę* 19c 11; *žjęždęšta* 72b 19; *ležjęšti* 60a 29; *žjętvу* 126b 3; *žjętvę* 126b 4; *žjętelęnemъ* ibid.; *žjętelęne* 126b 19 i s izvjesnom sumnjom i *žjętva* 126b 18 (usp. o tom dalje u stavku 5). Ima dakle 8 (odnosno 7) pisanja sa *žję* (prema 54 sa *žę*). — Iza š: *posъlašję* 2b 14; *vidęšję* 12a 14; *sъbъrašję* *sję* 26a 18; *ęšję* 41b 3; *vъzęšję* 41b 5; *sъbъrašję* 48a 9; *sъtvorišję* 82c 17; *ręšję* 101b 1; *molišję* 106a 12; *načjęšję* 120a 16; *bęšję* 147a 15; *slyšjęštii* 54a 3; pisanje *šję* je dakle potvrđeno 12 x — prema 456 potvrda pisanja sa -*šę*. — Iza št: *ležęštję* 2d 17; dakle 1 potvrda pisanja *štję* — prema 48 slučajeva pisanja *štę*. — Iza žd: *vъždjędetъ* *sę* 19b 23; *vъždjędachъ* 72c 24. Dakle dva slučaja pisanja *ždję* prema 5 slučajeva pisanja *ždę*. — Iza c: *mę(se)cję* 145a 2 — dakle jedna potvrda za *cję* prema 51 potvrdi pisanja *cę*. Ima dakle svega 37 (36) potvrda za pisanje s *ję* iza suglasnika č, ž, š, št, žd, c (*ę* se piše iza tih suglasnika 719x).

γ) Međutim, u As se piše *ję* također iza usnenih, prednjonepčanih i zadnjonepčanih suglasnika različitog načina tvorbe: iza *p*, *m*, *v*, *t*, *n*, *s*, *r*, *l*, *k* u slogovima tvrdim po podrijetlu. Cijela građa nije bila nigdje objavljena te je zato navodim.

Iza suglasnika *p* piše se *ję* u riječima *pjętb*, *pjętyi*, *pjętkb*, *vъspjętb*, *raspjęti*, u partic. glagola *ъpati*: *pjętb* 11a 4; 14b 17; 19c 22; 22a 25; 41b 10; 55c 16; 62a 11; 68c 16; 86b 3, 18, 21, 24; 157a 19; *pjęti* 21d 7; *pjętiję* 119b 19, 21; *pjętoe* 138a 12; *v pję(tъ)kb* u natpisima i uputama 5d 9-10; 9d 5; 13d 3-4; 17d 10; 23a 20; 28d 29; 30c 24; 106d 18; *pjętka* 92b 15; *vъspjętb* 15c 18; 60a 1; 100a 14; 156a 16; *raspjęti* 103a 14; 117b 11; *raspjęsę* 104a 27; 104b 4; 106d 1; 109a 14; 118a 6, 14; *raspjęsję* 104c 25; *raspjętb* 108a 23; *raspjętu* 155a 4; *raspjętaago* 12a 22; *raspjętumu* 106a 20; 110c 1; 118b 9; *raspjętie* 87b 19; 108d 9; *ъpjęštę* 90a 23; 90b 18. Svega 49 slučajeva pisanja *ję* (*pję*) prema 19 potvrda s *pę*.

Iza *m* pisanje s *ję* potvrđeno je 9x (sa *mę* se piše 259x): u natpisima *mjęs(o)pust(ъ)* 69a 13; 69d 3; *mjęs(o)pus(ъ)naa* 71b 1; 71d 23; *pamjęt(ъ)* 74c 9; 112d 17; — *imję* 28c 16; — lična zamjenica *mję* 70b 28; 95d 23.

Iza *v*: *ъvjęzana* 101a 24; *devjętyję* 105b 15. — Dakle dva primjera za *vję* prema 46 potvrda za *vę*.

Iza *t*: *otjęgočajgtъ* 71c 26; *tjęgotъnę* 90b 20; nesigurno je *wtjęti* 149a 6-7 jer *wt-* je napisano na kraju retka, gdje se često izostavljaju poluglasovi, tako da bismo mogli pretpostaviti starije *wtъjęti*. Dakle napisano je dva puta *tję* a 123 puta *tę*.

Iza *n*: *knjędzъ* 27d 1; *knjędzi* 104d 14. Dvije potvrde za *nję*, a 43 slučaja pisanja *nę*.

Iza *s*: u broju *desętb*: *desjęty* 6b 3; *desjętb* 63b 1; 68c 4; 79b 2; *desjęte* 91a 1; 143b 22; *desjętb* 142a 25; *desjętinę* 67b 25; — zamjenica *sję* 33c 21 (u natpisu); 57d 13; 71a 29; 71b 18; 74a 17; 127a 2; — *sjędi* 63d 27; 64a 15; 74a 17; *sjędęte* 89d 14; *sjędetъ* 72a 3; *sjędevę* 79a 6; *raspjęsję* 104c 26; *prinęsję* 134b 7. Svega 22 potvrde za pisanje *sję*; *sę* je pisano 1000x.

Iza *r* ima 61 slučaj pisanja *ję*, pisanje *ę* (*rę*) je potvrđeno 90 puta. Ne radi se tu o izvorno mekom *rię*, već o izvornom *rę*. Najviše potvrda nalazimo kod glagola *gręsti* (*grędę*); svega je napisano 47 puta *grję-* (*grjęsti*, *grjędę* itd.), dok je pisanje *grę-* (*gręsti*, *grędę*) potvrđeno samo 29 puta: *grjędę* 17c 1; 29d 7; 62a 11; 93c 10; 96d 5; 98c 12; *grjędeši* 139b 7; *grjędetъ* 8c 26; 19d 10; *grjędet* 76c 29; 80b 25; slično 82b 21; *grjędetъ* 82c 7; 88b 9; 97d 7; 138a 4; 139a 18; 139b 26; imper. *grjędi* 4c 4; 81a 23; 81c 14; *grjędęte* 61d 24; partic. prez. akt. *grjędy* 2a 11; 2c 24; 6d 10; 13a 28; 59b 11; 70c 27; 80d 5; 82b 28; 115b 27; 137b 5; *grjędyi* 10d 12; *grjędęi* 6d 15; *grjędęštii* 40c 21; *grjędęšta*

71c 15; 139b 22; *grjędōštaago* 137a 19; *grjędōštju* 58c 24; slično 104a 1, 4; *grjędōštъ* 91c 17; slično 114a 26; *grjędōštę* 137a 16; *grjędōštaa* 100a 1; *grjędōštema* 154a 5; imperf. *grjęděachō* 20b 2; — zatim imamo primjere s pisanjem *ję* iza suglasničkih skupova *-br-* i *-tr-*: *obrjęštete* 48a 4; *obrjęšt(gt)ъ* 53b 13; *sъtrjęse* 58c 26; — onda iza samostalnoga *-r-*: kod glagola *zъręti* i *tvoriti*: *zъrję* 59d 29; *zъrjęšte* 104d 12; *zъrjęštę* 105 c 17; *vъzъrjętъ* 106b 20; *uzъrjętъ* 120b 14; *tvorjętъ* 73a 23; *tvorjęštu* 73b 2; 104d 6; 122b 21; 126b 8; *tvorjęštęję* 126b 26.

Iza *l*: *vъzljęgōt* 63a 21; *vъzljędzi* 66a 5; *prokljętii* 72c 16; *kljętvojō* 92a 3; *osъlję* 158b 13; — prema tome ima 43 primjera za pisanje s *-ę-* (*lę*), dakle odnos 5 : 43.

Iza *k*: *dekjęb* (s natpisanim *b*) 127b 20; inače se — triput — piše *kę*.

Imamo dakle svega 153 slučaja pisanja *ję* iza tvrdih suglasnika *p, m, v, t, n, s, r, l, k*. Iza istih suglasnika, međutim, piše se u 1620 slučajeva samo *ę*.

c) Pisanje s *ō* potvrđeno je, kao što sam naveo, svega 2115x.

Ponekad ga nalazimo na početku riječi: *ōdicō* 42d 3; *ōgъlu* 47a 4; *ōži* 56c 6; *ōzy* 56c 10; 61a 22; *ōzъkyimi* 122b 24; *ōzilišti* 142b 23; *ōtrobę* 144b 11; *ōžika* 145b 10.

Uglavnom se piše iza prvobitno tvrdih suglasnika i također iza onih koji su nastali nakon palatalizacija (iza *č* 19x, iza *ž* 10x, iza *š* 38x, iza *št* 37x, iza *žd* 32x, iza *c* 18x, iza *dz* 2x; iza *s* u zamjениčkom obliku *vъsq* 6x).

Međutim nekoliko puta je potvrđeno i tamo gdje očekujemo oblik s *jō*: *gļō* (= *glagolō*) 29c 3, 16, 18, 29; *ęvlō* 30a 29; *stvorō* 29d 11, 16; a čak i *vъzljubō* 30a 29 (postalo od **vъzljublјō*; to pretpostavlja razvitak od *vъzljublјō* preko *vъzljublō* k *vъzljubō* — nakon gubljenja tzv. epent. *l*). Kao što ću još navesti, svi ovi slučajevi (svega 8) pripadaju drugome od posljednjih prepisivača koji je pisao stupce 29c, d, 30a. U tekstu ima još jedan oblik *priemlōtъ* 54a 16; ovako sam stavio oblik u drugi dio edicije, ali ujedno sam upozorio da gornji kružić prvog dijela *ō*, naime slovo *o*, nije jasan; prepisivač je očito prvo zaista napisao *ō*, a zatim je gornji kružić slova *o* izbrišao; rezultat je oblik *priemlętъ*. Inače se piše meko *l, r, n* sa slijedećim *ō* normalno kao *ljō, rјō, njō*.

d) Slovo *jǫ* se upotrebljava prije svega sasvim pravilno na početku riječi i na početku sloga iza samoglasnika, npr. akuz. sg. f. zamjenice 3. lica *jǫ* 6a 30; 6b 8; — *jǫže* 13d 28; 19b 26; 19c 1; — *věru-jǫštīmъ* 1d 20; — *mъnojo* 2a 13 itd.

Ali piše se i iza suglasnika, prije svega, kao što je upravo navedeno gore, iza mekoga *l*, *r*, *n*: *ljǫ* svega 212 x, *njo* 29 x, *rjo* isto 29 x; jednom *vjo* mjesto *vljo*: *ostavjo* 30a 6 (dakle u stupcu koji je pisao drugi prepisivač, v. gore).

Ali *jǫ* je pisano također iza mekoga *s* u obliku *vъsjǫ* (6 potvrda prema isto tako 6 puta potvrđenome *vъsq*). Zatim nalazimo *jǫ* u izvjesnom broju slučajeva, gdje stoji iza suglasnika *č*, *ž*: *čl(ově)čjǫ* 7b 20; *pr(o)r(o)čjǫ* 39b 18; *pritъčjǫ* i slično 44b 13; 61d 15; 68a 25; 69d 6; 121a 21; 122b 4; *plačjǫštǫ* 81a 14; *plačjǫštii* 123b 23; *plačjǫšti se* 156a 7; — *vъložjǫ* 7b 20; *pritežjǫ* 67b 28; *položjǫ* 69b 1; 92d 15; 130a 6; *stražjǫ* 85a 14; *lobъžjǫ* 90c 24; *sъkažjǫ* 99c 13; *mrěžjǫ* 157a 17. Dakle *jǫ* se 11x piše iza *č*, a 9x iza *ž*; prema tome *ǫ* se piše iza *č* 19 x a iza *ž* 10 x.

3. Vrijednost pisanja nazalnih vokala u As

a) *ѣ* (ćir. prijepis *А*, prijepis latinicom *e*) označava nosno *e* iza suglasnika. Glavni posljedni prepisivač uglavnom uopće ne piše slovo *e* na početku riječi ili na početku sloga iza samoglasnika. Za ovaj položaj imamo u cijelom kodeksu samo 4 potvrde, ali tri od njih potječu od drugog posljednjeg prepisivača (= ispravljača) koji je prepisao stupce 29c, d i stupac 30a; pismo i jezik ovoga prepisivača mlađeg su tipa nego u ostatku kodeksa. Sam ovaj drugi prepisivač, daka-ko, djelomično je vjerno kopirao i starije pismo od kojega su ostali na nekim mjestima jasno vidljivi tragovi; međutim, tamo, gdje nije tako radio, prodro je njegov vlastiti način pisanja. Takvome načinu pripadaju i naši slučajevi *ѣže*, *прѣбъиваѣи*, *сѣблјудаѣ* koji potvrđuju *k a s n i j u* grafiju; taj drugi od posljednjih prepisivača nije dakle razlikovao početak riječi i sloga od unutrašnjosti riječi. Osim toga jedan se sličan slučaj nalazi i dalje u tekstu; to je natpis *svętyę* 82d 4 (s natpisanim *e*); ovdje je moglo biti tako pisano nesmotrenošću, npr. tako da je bio izostavljen prvi dio nazala za *ję*. Da je pisanje *e* na početku riječi ili sloga kasniji, mlađi način pisanja, to potvrđuje i način pisanja ćirilskog dodatka u As na l. 126a *ѣи = ęzyci ,gentes*.

Dalje smo susreli pisanje *lę*, *nę*, *rę* mjesto očekivanoga *lję*, *nję*, *rję*. Takvo pisanje, osobito kod *lę* i *nę*, potvrđeno je stvarno obilno

pa možemo pretpostaviti da se u njemu ne odražava samo grafija, već i jezik glavnog posljednjeg prepisivača. Vjerojatno je da su se u njegovom jeziku jako palatalno *l*, *n* i slabo palatalizirano *l*, *n* ispred nosnoga *ę* tako zbližili da je razlika između ta dva slučaja (npr. između nom. sg. m. partic. prez. *glagolję* od *glagolati* i *molę* od *moliti*) oslabila, pa da se izgovor u oba slučaja mogao izraziti na isti način, naime pomoću *lę*; jednako kod *nę*; za *r'* nemamo pri ruci dovoljno potvrda, ali su prilike ovdje bile vjerojatno slične. Drugi način pisanja (dakle pisanja *lję*, *nję*) posvjedočen je rijetko pa ga tumačim kao relikv pravopisa predloška (ali usp. ovdje također stavak b).

b) æ (ćir. prijepis æ , latinicom *ję*) piše se u As na početku riječi i na početku slogova iza samoglasnika u vrijednosti *ję* (*ę* s prejotacijom).

Međutim, u nekoliko kategorija slučajeva piše se *ję* također iza suglasnikâ, najvjerojatnije u vrijednosti prostoga *ę*, a ne *ję*.

(Potvrđeno je to prije svega a) u malobrojnim primjerima tipa *lję*, *nję*, *rję* — svega 13 slučajeva prema 139 slučajeva pisanja *lę*, *nę*, *rę*, usp. gore 2ba; ß) dalje u pisanju *ję* iza *č*, *ž*, *š*, *št*, *žd*, *c* — svega 37 primjera prema 719 potvrda pisanja sa *ę*, usp. gore 2bß; γ) i dalje u pisanju *ję* iza suglasnika *p*, *m*, *v*, *t*, *n*, *s*, *r*, *l*, *k* — svega 153 primjera prema 1620 slučajeva pisanja sa *ę*, npr. *pę*, *mę*, *vę*, *tę* itd., usp. gore 2bγ.)

Mislim da se u svim navedenim kategorijama izgovaralo samo *ę*, a ne *ję*, i da je grafija *ję* mjesto očekivanoga *ę* preuzeta iz predloška, iz kojega je bio rukopis As prepisan.

U prvobitnom predlošku As prilike su bile nesumnjivo slične onima u Sinajskom psaltiru, Kijevskim listićima i Ohridskim evang. listovima. Vjerojatno se u njemu upotrebljavao jedan znak za *ę* i *ję* (slično kao što je u glagoljici jedan znak za *e* i *je*), naime znak, koji prepisujemo kao *ję*. Najstariji tip glagoljice poznavao je samo jedno slovo za *ę* i *ję*; grafijsko razlikovanje varijanata *ę* i *ję* je kasnije. Posljednji prepisivač As, dakako, poznavao je i razlikovao dvije varijante slova za *ę*; varijantu *ę* upotrebljavao je iza suglasnika, varijantu *ję* pak iza samoglasnika ili na početku riječi. Sve što se suprotstavlja takvome njegovu uzusu, treba objasniti, a osobito se pri tome radi o preuzimanju pravopisa predloška.

Moglo bi se naći mišljenje da je *ję* iza mekoga *l*, *n* kao i iza *č*, *ž*, *š* i sl. označavalo meki karakter prethodnog konsonanta. Osobito u nekim slučajevima bi se moglo na to misliti; i slična pretpostavka zaista je bila iznesena (Ščepkin).

Međutim, u većini slučajeva to nije moguće, npr. kod grupe γ (153 primjera). Kako i zašto pretpostavljati potrebu da se označi mekoća u slučajevima kao *grjēdǫ*, *sjēdǫ*, *kljētva*, *tjēgotъnъ*? Dakako, moglo bi se o ovoj pretpostavci razmišljati kod pisanja *ljē*, *njē*, *rjē* (grupa α , 13 slučajeva prema 139 slučajeva pisanja *lē*, *nē*, *rē*) i kod pisanja *čjē*, *žjē*, *šjē*, *štjē*, *ždjē*, *cjē* (grupa β , svega 37 primjera prema 719 sa ϵ — *čē*, *žē*, *šē*, *štē*, *ždē*, *cē*). Ali već sam izbor građe, koji bi bio za takvo tumačenje pogodan, svjedoči o tome da za sve slučajeve svakako nije dovoljan.

Pri pisanju *ljē* za izvor. **lijē* i *njē* za izvor. **nijē* bilo bi, dakako, moguće pretpostavljati da se kod oblika kao npr. nom. sg. partic. prez. glagola *glagolati glagoljē* mogla sporadično održavati mekoća u izvjesnom stupnju (npr. pod utjecajem mekoga *l* u 1. licu sg. ind. prez. *glagoljǫ* itd. moglo se održati meko *l'* u *glagol'ē* što bi pak izrazila grafija *glagoljē*); ne bi se radilo o sistemskoj pojavi, bilo bi to, ponavljam, samo sporadično. Međutim ne smijemo zaboraviti veliko prevladavanje pisanja *lē* (96 x oblik *glagolē*, *glagolēi*, svega 121 primjera sa *lē*, prema 8 sa *ljē*, 17 potvrda pisanja sa *nē* prema dvjema sa *njē*, itd.); takav je način pisanja svakako bio kod prepisivača uobičajen (isp. tu gore 3a). Ako bismo dakle htjeli dopustiti neki pokušaj da se izrazi mekoća suglasnika *l* ili *n* u takvim slučajevima, morali bismo se s tom pretpostavkom najvjerojatnije povući u predložak As, ne bismo smjeli razmatrati zadnji prijepis.

Što se tiče suglasnika *č*, *ž* itd., niti kod njih nije vjerojatno da bi pisanje *čjē* itd. (*čjē* : *čē* = 13 : 105; *žjē* : *žē* = 7 ili 8 : 54; *šjē* : *šē* = 12 : 456; *štjē* : *štē* = 1 : 48; *ždjē* : *ždē* = 2 : 5; *cjē* : *cē* = 1 : 51; svega 36 ili 37 : 719) odražavalo kod posljednjeg prepisivača As upravo mekoću suglasnika *č*, *ž* itd. Dakako, istina je da se kod *č*, *ž* u As nalaze potvrde njihova mekog karaktera. Naime, potvrđeno je kod njih pisanje *čjǫ*, *žjǫ* — naravno pored *čǫ*, *žǫ* (*čjǫ* : *čǫ* = 11 : 19; *žjǫ* : *žǫ* = 9 : 10) a iza *č*, *ž* potvrđena je također zamjena nazala, naime prijelaz *ǫ* u *ε*: *ъsplačētъ* 64b 1; *plāčēštii* 113c 16; *plāčēšti se* 119b 5; *pomažētъ* 11d 28; *lъžēšte* 113d 17. Bez sumnje, ovdje je bilo *č*, *ž* meko, jer je mekoća uslovljavala zamjenu. Ali interesantno je da se u s v i m upravo navedenim primjerima piše samo *ε*, a ne *jē*, npr. *ъsplačētъ*, a ne *ъsplačjētъ*. I dalje: ako bismo dopustili da barem pisanje *čjē*, *žjē* sadrži izraz označavanja mekog izgovora datih suglasnika, morali bismo te slučajeve lučiti iz ovisnosti o sličnom načinu pisanja suglasnika i suglasničkih skupova *š*, *št*, *žd*, *c*, gdje nema popratnih oznaka koje bi potvrdile meki izgovor *štjē*, *ždjē*, *šjē*,

čję. Zato mislim da se pisanje tipa *čjędo*, *čjęstb*, *žjętva*, *ležjęšti* itd. ne može protumačiti kao potvrda označavanja mekog izgovora suglasnika č, ž, š, št, žd, c, i da pisanje *čję*, *žję* itd. ima jednaku vrijednost kao pisanje *čę*, *žę* itd. i da se radi samo o starijoj grafiji preuzetoj iz predloška. Iako dakle u načelu primam pretpostavku o mekom karakteru izgovora suglasnika č, ž (glavno kod tih) u govoru glavnog zadnjeg prepisivača As, s druge strane tvrdim, da je takav izgovor bio izražen već u skupu *čę*, *žę* i da pisanje *čję*, *žję* nije posebna oznaka takvog izgovora.

U svim navedenim slučajevima pripada dakle pisanje *s ję* imitiranju grafijskog uzusa predloška, u kojem se još nisu konsekventno razlikovali posebni znakovi za *ę* bez prejotacije i za *ę* s prejotacijom.

Da je vjerojatno tako bilo, vidi se osim drugoga i po tome, što se pisanje *sa ję* u navedenim slučajevima pojavljuje u uncijalnom pismu u natpisima. Tako npr. nalazimo riječ *pjętkb* 9 x samo u natpisima: 5d 9—10; 9d 5; 13d 3—4; 17d 9—10; 23a 19—20; 28d 29; 30c 24; 92b 15; 106d 17—18; pisanje *pętkb* potvrđeno je samo tri puta, u jednom dodatku i u uputama: 99r; 103c 18; 146b 7. Slično je kod riječi *mjęsopustb*, *mjęsopustnb*, koje se pojavljuje četiri puta u natpisima (69a 13; 69d 3; 71b 1; 71d 22—23). Zatim se u natpisima nalazi riječ *pamjętb* (74c 9; 112d 16—17), jedan put također zamjenica *sję* (33c 21). U uncijalnom pismu u natpisima čuva se način pisanja predloška bolje nego u kontekstu. Zato mislim da je očuvani način pisanja predloška u stvari izraz nastojanja da se ostavi lik natpisa bez promjene prema predlošku.

Dakako, potvrđeno je pisanje *s ję* i izvan natpisa, i to u mnogo obilnijoj mjeri. Postavlja se pitanje: što je vodilo prepisivača da u nekim slučajevima — iako vrlo nedosljedno — preuzme način pisanja predloška bez promjene, a drugi put da piše na vlastiti način. Zaista je teško naći u svim primjerima razloge njegove odluke, moguće je iznijeti samo neke pretpostavke. Treba također računati s ličnim sklonostima prepisivača.

Rekao bih da je prepisivač As reproducirao vjerno način originala tamo gdje mu se nije činio dosta zgodan njegov način zamjene slova *ję* iza konsonanta slovom *ę*, i to ili zato što nije poznavao tu riječ, ili barem njen dio, dakle nije ju imao u svome izgovoru ili uopće u upotrebi, ili zato, što je dati slog s nazalom sam izgovarao drugačije nego *ę*, pa da mu se stoga činila reprodukcija sloga s nazalom pomoću nazala *ę* strana ili barem manje pogodna.

Tako npr. nastavak 3. lica pl. sigm. aorista -se za prepisivača vjerojatno nije bio uobičajen: zato se, reproducirajući ga, odlučio da ostavi pisanje predloška, npr. *raspjēsje* 104c 26; *prinēsje* 134b 7; *otvrēsje sje* 139b 13. — Ili mu nije morala biti obična riječ *dekēbr̥*: piše se *dekjēb* 127b 20 (s natpisanim *b*, u natpisu); ali 4 puta je pisano *dekēb* — 141a 21, 27, 146b 20, 157b 19 (u uputama).

Kao primjer preuzimanja grafije predloška zato što je prepisivač As datu riječ ili slog s nazalom drugačije izgovarao, navest ću riječ u čijim oblicima normalno susrećemo staru grafiju: *grjēdo*, *grjēdeši*, *grjēdi*, *grjēdēte*, *grjēdy*, *grjēdēach̥* (49 potvrda za oblik s -jē- prema 29 potvrda za oblik s -ē-). Zajedno s V. Vondrákom mislim da je tu na preuzimanje starog načina pisanja mogao djelovati izgovor *grēd-* (mjesto *grēd-*), koji je dobro poznat iz kasnijih tzv. srednjomakedonskih i srednjobugarskih spomenika (usp. već također *grēdi* Mar Mk 2.14). Budući da je prepisivač sam izgovarao slog korijena ove riječi kao *grēd-* i u svojem jeziku nije imao izgovora s -ē-, možemo pretpostaviti da je smatrao prikladnijim ostaviti pisanje predloška bez promjene nego da napiše -ē-.

Slično je bilo kod glagolskih korijena *sēd-*, *obrēt-*, *svvēz-*: utjecajem inf. osnova kao *sēd-*, *obrēt-*, proširio se i u osnovi prezenta oblik s -ē-; usp. također već u Mar oblike kao *sēdēte* Lk 24.49 (mj. *sēdēte*), u As *sēdi* Mt 22.44, 49b 27 (ako u ovom slučaju nije smisao mjesta shvaćen drugačije). Usp. dalje *svvēzav̥še* (mj. *svvēzav̥še*) u Mar Mt 27.2. Interesantno je da se -jē- upravo u navedenim riječima obilno piše u As: *sjēdi* (2 x) *sjēdēte*, *sjēdet̥*, *sjēdevē*; i dalje *obrjēštete*, *obrjēštet̥*; *svvēzana*. Nije isključeno da su u materijalu As bili i drugi slučajevi takve vrste.

U drugim slučajevima moguće bi bilo dopustiti da je u njima prepisivač As izgovarao *ē* s nekom labijalizacijom obojenošću. Do toga je moglo doći osobito u susjedstvu labijalnih suglasnika (*p*, *m*, *v*), a izvjesna modifikacija prema labijalizaciji mogla je doći do izražaja kod *š*, *št*, *žd*, *c*, a tako (barem u korijenu riječi) i kod *č*, *ž*. Interesantno je da se upravo iza suglasnika *p* piše -jē- razmjerno najobilnije (49 x *pjē* prema 13 x *pē*; između riječi s *pjē-* nalazi se dakako riječ *pjēt̥k̥*, gdje je stara grafija mogla biti prenesena iz predloška iz drugog razloga, zbog česte upotrebe te riječi u natpisima). Težnja prema labijalizaciji vjerojatno nije bila velika; nije također branila palatalizaciji prethodnog suglasnika (*č*, *ž*). Možemo pretpostaviti, da je prepisivač As, izgovarajući *ē* iza *š* itd. s takvom nijansom npr. u 3. licu aorista, mogao katkada — kad je bio svjestan razlike — kolebati da li da napiše -ē-

ili -*o* (jednom je tako zaista učinio: *oblěšo* 102c 9°) da je birao srednji put, tj. preuzeo je pisanje predloška. Interesantan je jedan slučaj pisanja riječi *žetva*. U njoj se piše — radi se o mjestu *žjetva* 126b 18 — *ję* tako da je vrlo nalik na slovo -*o*- (donji dio znaka za *e* je, naime, tako zatvoren da je vrlo blizak znaku za *o*); umalo da se može čitati *žotva*.

Drugi razlog mogao je biti u pisanju broja *desętb* (7 x). Ovdje je prepisivač mogao tražiti u predlošku pomoć kako da pogodi slog s nazalom, jer je izgovarao (barem u nekim skupovima, npr. *na desęte, desętb*) riječ *desętb* nekada skraćeno.

Nastojao sam pokazati neke okolnosti koje su mogle utjecati na odluku pisara As da preuzme grafiju svoga predloška; one se mogu tražiti dakako samo ondje gdje ima veći broj slučajeva iste vrste. Pronaći sve konce koji su prepisivača vodili, jedva bi bilo moguće. Važna je bila i njegova trenutačna odluka.

Napominjem da upotreba slova -*ję*- u As ima izvjesnu sličnost s upotrebom posebnog slova za -*ę*- (Δ) u Sav. Slučajevi u kojima se nalazi ovaj posebni vokal u Sav bliski su slučajevima sa slovom -*ję*- u As pa V. Š č e p k i n, koji se bavio upotrebom ovoga nazala u Sav (*Razsuždenie o jazyke Savvinoj knigi*, str. 84—89), smatra da ovo slovo ima ulogu da označi labijalizirano nosno -*ę*-. Samo slučaj nom. partic. prez. *g(lago)lę* napisan u Sav dva puta s ovim posebnim znakom za -*ę* pobuđuje njegovu sumnju. Međutim, ovaj oblik imamo isto tako potvrđen u As sa starom grafijom nazala -*ę* (pis. -*ję*, 6 puta); u Sav se inače taj oblik piše normalno kao *gl(agol)ę*, dakle isto kao u As; i ovo slaganje može svjedočiti o potrebi posebnog tumačenja za navedene slučajeve.

c) Što se tiče pisanja slova *o*, nema sumnje o njegovoj glasovnoj vrijednosti: posrijedi je izgovor nosnoga *o* bez prejetacije. Tako se je izgovaralo i iza suglasnika, i na početku riječi (za početak riječi ima 9 potvrda).

Pisanje *o*, mjesto očekivanoga *jo* u stupcima 29c, d i 30a, ne znači nikakvo glasovno odstupanje u izgovoru samoglasnika, već samo činjenicu da su slogovi -*ljo*, -*njo*, u kojima se to pisanje nalazi, u izgovoru prepisivača otvrdnuli, tj. da su *l*, *r* izgubili ispred *o* palatalni karakter. Svih 8 potvrda koje spadaju ovamo (*glagolo*, *ęvlo*, *stvorjo* i također *vzljubo*, isp. 2c) potječe međutim od drugoga pre-

⁹ O tome još dalje. Možemo primijetiti da u nastavcima 3. lica pl. aor. počinje vrlo rano prodirati utjecaj nastavka imperfekta -*cho*. Interesantno je da među primjerima za pisanje -*ję* uza *š* ima 11 primjera sa -*ję* u završetku aorista, svega je 12 primjera.

pisivača teksta As čiji je rukopis i jezik mlađeg karaktera nego u cijelom ostalom kodeksu; taj prepisivač je dakle izgovarao staro *ljǫ*, *rjǫ* kao *lǫ*, *rǫ*.

d) Svi slučajevi upotrebe slova -jǫ- mogu se objasniti kao izraz nosnoga *ǫ* popraćenoga prejotacijom; dakle na početku riječi i na početku slogova iza samoglasnika; zatim iza suglasnika, osobito iza *l'*, *n'*, *r'* i dalje iza *č*, *ž*; u tim slučajevima — iza suglasnika — radi se o izražavanju meke naravi navedenih s u g l a s n i k a, premda je prejotacija izražena na samome samoglasniku; kod *č*, *ž* je mekoća izražena u samome suglasniku: odatle izvjesno kolebanje prepisivača kod *čǫ* : *čjǫ* (19 : 11) i *žǫ* : *žjǫ* (10 : 9). — U akuz. sg. f. zamjenice *вѣсѣ* može oblik *вѣсjǫ* pripadati predlošku, dok oblik *вѣсǫ* vjerojatno pripada zadnjem prepisivaču.

4. Slučajevi zamjene nazala oralnim samoglasnicima u As

Takvih slučajeva u As nema.

Radi se ili a) o starim poznatim slučajevima zamjenjivanja dvojnog oblika riječi, s nazalom i s oralnim samoglasnikom, dakle o starim ravnopravnim dubletima, ili b) o slučajevima gdje nisu dopisana slova za nazale i o različitim prepisivačkim greškama.

a) Slučajevi — dublete s nazalom i s oralnim samoglasnikom.

pomeŋǫti — *poměŋǫti*. *Pomeŋǫti* nalazi se u As 12 x (6a 16; 6b 12; 11c 12; 16b 19; 82c 14; 92a 18; 94b 11; 105b 3; 109c 15; 111a 29; 154b 27; 155a 6), *poměŋǫti* jedanput (*poměni* 55b 21). Što se As tiče, smatram da lik s nazalom nije bio nepoznat u jeziku zadnjeg glavnog prepisivača. Napominjem da se sličan lik nalazi i na ćirilskom zapisu na listu 117a: *poměni snemъ : tvoi* (iz psalma 73, 2); ovaj je ćirilski dodatak pisan starijom rukom, onom istom koja je napisala zapis na listu 38v i vjerojatno pripada samome pisaru glagoljskog teksta. Dubleti *pomeŋǫti* : *poměŋǫti* ne znače prius : posterius, već su ravnopravni.¹⁰

¹⁰ Vjerojatno je prepisivač As preuzeo lik *poměni* 55b 21 iz predloška; njegov vlastiti uzus ispoljio se u načinu pisanja *pomeŋǫti*. Htio bih napomenuti da starije podrijetlo oblika s -ě- na navedenom mjestu potvrđuje i okolnost da je -ě- u njemu potvrđeno i u Zogr, Mar i Sav. Napokon ću napomenuti da se *poměŋǫti* pojavljuje u rukopisnoj tradiciji Zogr kodeksa kao pojava doduše relativno mlađa, ali ipak poznata već u starijem prijepisu originalnog teksta. — Usp. o ovoj problematici Jos. Z u b a t ý, *AslPh* 15, 1893, 497; V. N. Ščepkin, *Razsuzhdenie o jazyke Sav. knigi* 1901, str. 72—73; M. Weingart, *CMF* 2, 1912, str. 393; Jos. Kurz, *LF* 56, 1929, str. 119, i *Slavia* 11, 1932, 397—398.

U jeziku prepisivača As bio je lik s nazalom i kod *nođiti* (*nođitъ* se 143a 25, Mt 11.12; *nođdaaste* 3c 25, Lk 24.29; i kod *nođda* 62a 3-4, Lk 14.18, *nođdъnici* 143a 25, Mt 11.12. Naprotiv, čitamo *muditi*: *muditъ* 85b 16, Mt 24.48; *mudeštu* 85c 27, Mt 25.5; *muždaaše* 148b 21, Lk 21.21. Ima i *usomъnēti se* (*usomnēše se* 112c 7, Mt 28.17).

Zamjenjivanje drugog tipa (prema podrijetlu riječi) nalazimo kod *sъbota* i *sobota*. Za *sъbota* i sl. ima velik broj potvrda (122)¹¹, za *sobota* samo 9: 1a 5 (natpis kodeksa); 35c 19 (u natpisu); 46a 10 (u natpisu); 63c 11 (također u natpisu); 78b 15 (u natpisu); 136b 19 (izvan konteksta; ovdje bi moglo biti posrijedi nedopisano o, jer se radi o kraju retka); 146b 4, 17; 152a 26. Za prepisivača As očito je bio lik *sъbota* sasvim običan, lik *sobota* po svoj vjerojatnosti odražava jezik predloška.¹²

Riječi raznog lika nalazimo također u nazivu mjeseca oktobra: *oktob* (s natpisanim b) 121b 24; 122a 6, 10; 122b 7, 10, 13, 18; 123a 24, 27; 124a 3; 124b 5, 11; 125a 24; prema *oktęb* 157b 18 (usp. i *oktębrę* Ostr 222a 3, 13; 226b 3, 1; 245a 3, 4). Nema sumnje da je lik *oktęb* sekundaran i da je nastao prema *septęb*, *nojęb*, *dekęb* i sl. (usp. i rus. *oktjabrъ* i sl.). Radi se o staroj analogiji, ali ipak je u As lik s -ę- svakako mlađi.

b) Slijedeći slučajevi zamjene nosnog vokala s oralnim samo su prividni.

V. Jagić u ed. Račkoga XXI i Črnčić u ed. LIV navodili su riječ *bolъše* mj. *bolъše*: *bolъše seję ljubъve nikъtože ne imatъ* 95b 19-20, Iv 15.13. To je prijevod grčkog teksta *μειζωνα ταύτης ἀγάπης οὐδείς ἔχει*; varijante *μειζω* mj. *μειζωνα* (dakle prilog) i zatim *τῆς ἀγάπης* mj. *ἀγάπην*. Jednako kao As *bolъše* ima još Sav; ali Zogr i Mar imaju

¹¹ 6b 17-18 (natpis); 7a 4; 11d 21; 12a 1; 14a 24 (natpis); 14d 5; 14d 9; 16d 12, 15, 22; 18b 11 (natpis); 24d 16, 27; 29c 11, — u natpisima: 30d 7; 33c 25; 34d 10; 36d 30; 38a 2; 38d 8; 39c 22; 40b 30; 41b 20; 42c 5; 43a 17; 45a 17; 47a 9; 48b 14; 49c 15; — 50a 2 (*въ sъboty*); — u natpis.: 51a 5; 52a 28; 52d 17; — *въ sъbotъ* 52d 21; — 53a 7; 53b 1, 3, 11, 26; — u natpisima: 54b 18; 55d 13; 57a 11; 58b 21; 59c 15; 60b 19; — 60d 2, 24; 61a 9; — u natpisima: 61b 6; 62b 22; — 63c 18; 63d 2; — u natpis.: 64d 13; 65c 26; 66d 6; — 67b 24; — u natpis.: 67c 20; 69a 13; 73a 2; 74c 7; 75b 9; 76b 12; 77a 8; — 74c 15, 25; 74d 21, 24, 28; 75a 5, 13; — u natpis.: 79c 4; — 83c 26; 95v (izvan konteksta); 106a 8, 10; 106d 16; 110b 18, 20; — u natpisima: 111a 19; 111c 2; — 111c 13; 116d 19, 23; — u natpisu 116d 20; 118b 18; 129b 25; 136b 22; 140a 14; — 118b 3, 4; 121b 19; 127a 22, 25; 127b 9, 12; 129b 15, 24; 141a 16, 25; 141b 5, 7, 12; 142a 17; 145b 29; 147a 29; 147b 4; 149b 22; 151a 1, 4; 152a 18; 153b 14, 16, 21; 154b 11; 155b 1; 157b 6, 17; — *sъbotъnъ*: 61a 4, 23; 63d 15; 111c 7; 113a 3.

¹² O zamjenjivanju jednoga i drugog lika usp. N. Durnovo, *La semaine slave*, RES 6, 1926, str. 108; P. Diels, *Altkirchenslavische Grammatik* 99-100; A. M. Seliščev, *Staroslavjanskij jazyk I*, 1951, str. 26.

bolbše. Interesantno je da se As i Sav slažu također nedaleko ispred našeg mjesta (Iv 15.10): u jednom i drugom kodeksu, u As i Sav, ispred potvrđenog teksta izostavljena je cijela rečenica (usp. moju ediciju II, 1955, str. 189 u bilj.). To potvrđuje, po mome uvjerenju, da oblik *bolbše* ne pripada zadnjem prepisivaču As i da je bio preuzet iz predloška u kojem je bilo ovo mjesto drugačije shvaćeno no što je u tekstu Zogr i Mar; umjesto 'veću ljubav od ove nitko nema' tamo je 'više od ove ljubavi nitko nema'. Dakako treba polaziti od jedne i druge grčke varijante. I Črnčić je dopustio da je oblik *bolbše* bio shvaćen adverbijalno kao komparativ 'više'.

Dalje se tu nalazi oblik imp. *sědi* 49b 27, Mt 22.44, mj. očekivanoga *sědi*. Drugi spomenici (Mar, Sav, Zogr^b) imaju na ovome mjestu *sědi*, Jos. V a j s ima u svome rekonstruiranom tekstu Matejeva evanđelja također *sědi* (*Evangelium sv. Matouše*, Praha 1935, str. 85). Postoji objašnjenje da se *sědi* pojavilo mj. *sědi* prema korijenu *sěd-* (miješanjem korijena *sěd-* i *sěd-* moglo bi *sěd-* prodrijeti i na mjesto gdje je prvobitno bilo *sěd-*; (usp. o sličnom miješanju već stavak 3b, izlaganje o pisanju *-jě-* mj. *-ę-* u *sjěděte* 89d 14; *sjědetь* 72a 3; *sjědevě* 79a 6). Međutim postoji mogućnost i drugog objašnjenja: naime da se radi o imp. glagola *sěděti*: *sědi* 'sjedi, zasjedaj uz moju desnicu', dok bi se *sědi* u drugim kodeksima prevelo, 'sjedni (uz moju desnicu)'.¹³

Ima još dva slučaja zamjene sloga s nazalnim samoglasnikom slogom s oralnim samoglasnikom i obratno koje objašnjavamo kao pojave morfološkog karaktera.

Navodili su se oblici partic. prez. akt. mask. složene promjene *grjědqi*, *sqi* mj. očekivanoga *grědyi*, *syi* (2 : 10; *grjědqi* 6d 15, *sqi* 6d 12; oblici sa *-yi* 2b 9; 5c 27; 10d 12; 13d 20—21; 14a 15; 15a 26; 15b 5; 22c 5—6; 44b 8; 80c 25). Oblici s *-qi* nisu ni u kakvom glasoslovnom odnosu s *-yi* (niti obratno). Prvobitni ćirilometodski oblici ovog participia završavali su sa *-yi* (= *yjь*); oblici sa *-qi* (= *qjь*) nastali su pod utjecajem zavisnih padeža za formu nominativa. Slični oblici su također u Mar, Euch, Sin, Achr i u dr. O problematici vezanoj uz razvitak ovih oblika cf. moju knjigu *Učebnice jazyka staroslověnského*, Praha 1969, str. 129.

¹³ Vuk Stefanović Karadžić, *Novi Zavjet*, Beograd 1934, str. 42, prevodi 'sjedi meni s desne strane', češki kraljički prijevod ima 'seď', J. L. S ý k o r a — J. H e j č l, 1946: 'zasedej'; usp. također A. D o s t á l, *Studie o vidovém systému v stsl.*, Praha 1954, str. 64.

Mogli bismo dalje navesti oblike zamjenice *sb*, npr. *ḡly sii* acc. pl. m. *g(lago)ly siję* 133b 10, Lk 2.19, slično *vse ḡly sii* mj. *vse g(lago)ly siję* 136b 14, Lk 2.51 — ali tu se radi o okamenjenim oblicima zamjenice *sb*.¹⁴

Dakle u svim navedenim slučajevima nigdje se ne radi o stvarnoj zamjeni nazala oralnim samoglasnicima (ili obratno).

c) U slijedećim slučajevima vidim nedopisana slova za nazale: *g(lago)le* 10c 13, Iv 5.45; mj. očekivanoga *glagole* ili *glagolję*; *bęacho o nemv pisana* 3c 19, Lk 24.27 mj. *bęachq ...*; *grędoštaago* 13b 11, Iv 6.37, mj. *grędqštaago*; *g(lago)lacho* 16b 8, Iv 7.12, mj. *glagolaachq*; *da srbodet se* 27c 11, Iv. 12.38, mj. *da srbodetv se*.

Smatram da je u svim navedenim slučajevima prepisivač vjerojatno napisao samo prvi dio nazala (*e* mj. *ję*, *o* mj. *q*); da je moglo biti tako ili da se radi o greški, direktno potvrđuje slučaj *bęacho nemv pisana* 3c 19, gdje je prepisivač vjerojatno mislio da je krajnje *-o* riječi *bęacho* prijedlog; kada je naknadno opazio svoju zabunu, natpisao je još jedanput prijedlog iznad retka. Obraćam dalje pažnju još potvrdi *stoęachq* 146a 9, Iv 19.25, gdje je prepisivač napisao prvo samo *-o* (*stoęacho*), a tek naknadno je dopunio iznad retka znak za nazal (usp. također bilj. u mojoj ediciji str. 294). Izvjesne poteškoće možemo imati samo s oblikom *g(lago)le* 10c 13 koji bi se morao protumačiti kao nedopisani oblik *glagolję*; potrebno je uzeti u obzir način pisanja u kodeksu: *glagole* je potvrđeno 96 x a *glagolję* samo 6 x (vidi gore stavak 2a i 2b); stoga nije isključeno da je ovdje posrijedi stvarna zamjena nazala oralnim samoglasnikom.

Nedopisana slova se, dakako, u As pojavljuju razmjerno često. Tako je npr. *o* mj. *u*: *emo* 15a 2 mj. *emu*; *kvb nemo* mj. *kvb nemu* 23a 23, *edinomo* mj. *edinomu* 72d 21; u kratici *enor* (s natpisanim *r*) mj. *enur* ili *enuar* 141a 13;¹⁵ *emo* mj. *emu* 148a 5; *vbkosi* 8a 14 (mj. *vbkusi*); *pomiloi* 40a 18 mj. *pomilui*; *drogv* 6c 30 mj. *drugv*; *koplvb* 11d 6 mj. *kuplv*; možda ovamo spada i *drugomu* 118b 8 (mj. *drugumu*), ako se u ovom slučaju ne radi o obliku udešenom prema pronominalnoj deklinaciji (prema *tomu*). Obratno opet nalazi se *u* mj. *o* u *chuzdvšu* 147b 14, Lk 1.3 mj. *chozdvšu*, iako je ovdje, po svoj prilici, prepisivač mogao mjesto drugačije shvatiti (u Zogr, Mar, Ostr i u rekonstrukciji Jos. V a j s a nalazimo *chozdvšju*). Također se piše *v* mj.

¹⁴ Kod *ne naročitu* 157b 14 ne mora se raditi o zamjeni *-o* samoglasnikom *-u*, već se vjerojatnije radi o obliku dativa sg. m. (usp. u kontekstu niz dativa).

¹⁵ U kodeksu se piše ili *enur* — s natpisanim *r* —: 141a 24; 141b 2, 3, ili *enuar* 135b 18; 136b 17; 138a 10; 139b 1, 19; 141a 10, 12, 23.

y (ćir. ѣ ili mj. ѣу): rizъ mj. rīzy 155b 21, Iv 20. 6 (i vidě rizъ ležęštę); vъ mj. vy 138a 8, Lk 3.8: azъ ubo krsiichъ (sic, mj. krs̄stichъ) vъ vodojō. To je očevidna greška, koja bi međutim mogla biti uslovljena grčkom varijantom *ἐβάνισα ὑμᾶς ἐν ὕδατι*.

Smatram da je čitav ovaj materijal oskudan i malo uvjerljiv; mislim da su to odreda slučajne zabune. Razumije se, u nekim rijetkim slučajevima možemo ipak steći dojam da su se nazali u njima izgovarali sa slabijom nosnom nijansom (usp. gore bilješku o glagole mj. glagolję).

Nešto drugo možemo reći o jeziku ćirilskih pripisa. U njima su poznate zamjene *ę* — *e* i *o* — *u*, usp. pripis na str. 133a: *biše i minuše i sija te biti i minuti*; 38c-d: *e* mj. *ę* u riječi *se* mj. *sę*: *dzělo krivy knigy iz nichže se sętęžęt (t natpisano) sije knigy. da mōka mi je*; 132b *chodei*; — usp. također — *o* mj. očekivanoga o na listu 157b (*rěkomu* ?).

5. Uzajamno miješanje nazala

U As ima izvjestan broj promjena ove vrste. To su mjesta:

a) *ę*, *ję* mj. *o*, *jō*: 1) *pomažętъ* 11d 28, Mk 16.2 (mj. *pomažōtъ*); 2) *lъžęštę* 113d 17, Mt 5.11 (mj. *lъžōštę*); 3) *vъsplačęt sę* 84b 1, Mt 24.30 (mj. *vъsplačōt sę*); 4) *plačęštii sę* 113c 16, Mt 5.4 (mj. *plačōštii sę*); 5) *plačęšti sę* 119b 5, Lk 7.38 (mj. *plačōšti sę*); 6) *priemlętъ* 42c 19, Mt 17.25 (mj. *priemljōtъ*); 7) *priemlętъ* 54a 16, Lk 8.13 — u ovom drugom primjeru je *ę* iza *-ml-* napisano nad retkom i čini se da je tu možda ranije stajalo *prijemlōtъ*, gdje je *-mlō-* bilo povezano kao troslovna ligatura; kasnije je gornji kružić bio izbrisan (u ediciji sam prepisao *priemlōtъ* i primijetio da »horní kroužek 1. časti písmene *o* je nejasný«; sada bih prije čitao *priemlętъ*, barem u »zadnjem« liku; obrazlažem to i malim brojem slučajeva s pisanjem *-lō-* mj. *-ljō-*: takvih slučajeva ima svega 8, ali pripadaju samo drugome prepisivaču, usp. 2c); 8) *kapljęštę* 90a 18, Lk 22.44 (mj. *kapljōštę*).

Promjenu *ę* u *-jō* nalazimo i u *gljō* (= *glagoljō*) 72d 18, Mt 25.45, 1. lice ind. prez.; čini se da je prvobitno bilo napisano *glę* m. *gljō* i da je prepisivač naknadno svoju grešku popravio (usp. i moju bilj. u ed. str. 144: »prvni část litery *jō* v *gljō* je předělána z *ę*«).

b) *o*, *jō* mj. *ę*, *ję*: 9) *oblěšō* 102c 9, Iv 19.2 (mj. *oblěšę*); 10) *o'stojōštōjō* 2d 24, Lk 24.13 (mj. *otъstojęštōjō*); 11) *tvorjōštōjō* 94c

26, Iv 15.2 (mj. *tvoreštjōjō*). — Ćirilicom usred glagolskog teksta napisano je *raspešō 3b 10, Lk 24.10* (mj. *raspeše*).¹⁶

Neki su slučajevi samo prividni ili sporni. *Mržē* mj. *mržō* 156b 28, Iv 21.6 — smatram da se tu radi o plur.; riječ *mržē* upotrebljava se u pluralu, i zaista tu stoji oblik plurala, ali zamjenica koja ukazuje na ovu imenicu (157a 1: *ne možachō privlēšti eje*) ima formu singulara; smatram da je prvobitno bilo u tekstu *mržō* (sg.) i da je prepisivač upotrijebio pl. kasnije, ali je to u daljnjem tekstu zaboravio i ostavio zamjenicu u sing., ili stavio zamjenicu u sing. pod uplivom grčkog teksta. Dakle ne radi se tu o zamjeni *ē* u *o*.

Primjer *lbžē* mj. *lbžō* 21a 11, Iv 8.44 *ὄταν λαλή τὸ ψεῦδος*, koji navodi V. Vondrák, može biti, po mome mišljenju, samo prividan, jer bi se moglo raditi i o obliku participa prez. akt. (grčke varijante doduše nema, ali bi to moglo biti individualno drugačije shvaćanje prepisivačevu). — Slična tobožnja zamjena je u 1. licu sg. ind. prez. *vzēmljō* 68d 12, Lk 19.22, *žvnyō* 68d 14 ibid. i *bl(agoslo)vjō* 149b 1, Lk 1.64. Tu svugdje očekujemo nominative sg. partic. prez. akt. *vzēmljē*, *žvnyē*, *blagoslovē*. Ali iz slučaja *bl(agoslo)vjō* jasno se vidi da se tu ne radi o miješanju nazala, nego o zamjeni oblika: *bl(agoslo)vjō* jasno je prvo lice ind. prez. (particip naime nema meko *v*, glasi *blagoslovē*). Osim toga treba navesti da u prvom i drugom slučaju (Lk 19.22) postoje grčke varijante *αἴρω*, *θερίζω* pored *αἴρων*, *θερίζων*.¹⁷

Valjda ovamo spada i forma *žjētvā* ili *žōtvā* 126b 18, Mt 13.39; u ediciji sam se odlučio za *-jē-* (*žjētvā*), međutim sada moram priznati da bi se moglo čitati i *žōtvā*, jer lijevi donji dio prve polovine slova izgleda kao da je postao iz *o-*. Doduše, istina je da odmah jedan redak dalje stoji jasno *žjētelēne*, u 3. retku na istoj strani *žjētvvy*, u 4. retku *žjētvē*, *žjētelēnemv*. Danas bih mogao samo konstatirati da nije moguće točno odrediti da li da se čita *žjētvā* ili *žōtvā* 126b 18. Usp. sličan način pisanja u *sje* 126b 6, Mt 13.30 s tom samo razlikom da se tu radi o gornjem dijelu prve polovine slova koja izgleda kao da je postala iz *-o-*.

Mislim da je miješanje nazalnih vokala u As dovoljno potvrđeno: 11 slučajeva zamjene nazala, iz toga *ē*, *jē* mj. *o*, *jō* 8 puta (iza *ž* 2, iza *č* 3, iza mekoga epent. *l* 3), obratno *o*, *jō* mj. *ē*, *jē* 3 puta (iza *š*, iza *j*, iza mekoga *r'*).

Dakako, neki od ovih 11 slučajeva prepisivačke su greške; imam na umu *o'stojōštjōjō* 2d 24 (gore broj 10) i *tvorjōštjōjō* 94c 26 (gore broj 11); prepisivač je mogao napisati *-jō-* mj. *-jē-* u navedenim riječima pod utjecajem dvaju slijedećih slogova. Da je zaista moglo biti tako, potvrđuje primjer *tvorjōštjōjō*, gdje iza *-r-* nije prvobitno stajao meki slog (oblik je prvobitno glasio *tvoreštjōjō* — dakle nije to bila normalna promjena).

Što se tiče slučajeva sa *-ē-* mj. *-o-* (*-jē-* mj. *-jō-*), treba napomenuti da je iza mekoga *l* ova promjena sasvim regularna (2 x se piše *-lē-* mj. *-ljō-* prema navici glavnog od posljednjih prepisivača

¹⁶ Ni u jednoj stsl. gramatici nisu nabrojani svi primjeri zamjene nazala u As. P. Diels, *Altksl. Grammatik* I, 107, ima najpotpuniji materijal, ali poznaje svega 8 potvrda, od kojih su međutim dvije samo prividne (vidi tu dalje).

¹⁷ Usp. objašnjenje tih primjera također u mome članku *Několik poznámek k stsl. čtveroevangeliju Zografskému*, LF 50, 1923, str. 231.

spomenika: (pisao je **l̑ę* kao *lę*, ali jedanput ima *ję* iz *jǫ* iza mekoga *l'*). Moglo je dalje doći i do promjene *ǫ* u *ę* iza *č* (3 x) i *ž* (2 x).¹⁸ Promjena je bila izazvana mekim karakterom datih suglasnika (usp. o tome gore 3b), koji, međutim, nije morao isključivati izvjestan stupanj labijalizacije suglasnika. Ponavljam također da se u navedenim primjerima miješanja nazala svuda piše samo *-ę-*, a ne *-ję-* iza *č*, *ž*: *vb̑splačętb̑*, *plačęštii*, *plačęšti*, *pomažętb̑*, *lb̑žęšte* (mek izgovor je bio izražen već u skupu *čę*, *žę*).

Što se tiče slučajeva sa *-ǫ-* mj. *-ę-*, tu se radi o obliku *oblęšǫ* 102c 9. Taj oblik sam već ranije objasnio kao izoliran primjer (iza *š* piše se 456 x *ę*, 12 x *ję* i jedanput *ǫ*) modifikacije *-ę* u pravcu prema *-ǫ*. Možemo zamisliti da se glavni posljednji prepisivač As, izgovarajući sam *-šę* u nastavku 3. lica pl. s takvom nijansom (usp. pisanje *-šję* u tome nastavku 11 puta od 12 primjera uopće) mogao jednom pokolebati da li treba da napiše *-šę* ili *-šǫ* i da je zaista napisao *-šǫ*. To je slučaj sasvim istog tipa kao *raspęšǫ* 3b 10, Lk 24.20, napisano u glagoljskom tekstu ćirilicom. (Ujedno skrećem pažnju na pisanje *-šę* u riječi *vb̑zložišę* 102c 5, Iv 19.2, dakle samo nekoliko redaka ispred navedenog *oblęšǫ*; tu je *-ę* napisano sa kvaticom (repićem) koja prelazi na dolje, kao da se radi o nekom prelaznom načinu pisanja između *ę* i *ǫ* [prijelaz k *ǫ*]). Također možemo primijetiti da u nastavcima 3. lica aor. počinje vrlo rano prodirati nastavak imperfekta *-chǫ*.

Unatoč tome da u As ima malo slučajeva uzajamne zamjene nazalnih vokala — osobito dobro to proističe iz kvantitativnog poređenja korektnih slučajeva s odstupanjima —, dalje, da je bliska i njihova grafija, usp. navedeno *žjętv̑a* 126b 18, *vb̑zložišę* 102c 5, *priemlętb̑* 54a 16, i da su neki čak prepisivačke greške, treba dopustiti da je jezik glavnog zadnjeg prepisivača već sadržavao prvi stadij zamjene nazala.

Glagoljski i ćirilski dodaci potvrđuju sredinu u kojoj se kodeks upotrebljavao. Ima u njima izvjestan broj zamjena nazala. Kasnijom glagoljicom je napisano u dodatku *řęcę* (mj. *řęcę*) 94 između stupca a i b: *zoloe črb̑nilo brate a řęcę zľę grǫbę*. — Ćirilski dodaci: *se sętęžętb̑* 38v (tiče se zadnjega *ę*); *pręemętb̑* 69r; *s(vę)tb̑ ned(ę)lę* 150v (po svoj prilici akuz. sg.). — *ǫ* mj. *ę*: u navedenom obliku 3. lica pl. aor. *raspęšǫ* ćirilicom usred glagoljskog teksta. — Grafički vrlo bliska je forma slova *ę* (u vrijednosti *ję*) formi slova *ǫ* u ćirilskom dodatku na l. 38v i 94r: *się knjgy*.

¹⁸ Usp. također V. Vondrák, *Altksl. Grammatik*, 1912, str. 147.

6. Pitanja kronologije nastanka As i slijed njegovih prijepisa

Ranije sam mislio (u drugome tomu edicije, str. VII) da As po-tječe iz kraja 10. ili početka 11. stoljeća. Međutim, slučajevi uza-jamne zamjene nazala, iako malobrojni, mogu vjerojatnije potvr-đivati njegovu nešto manju starinu, prvu polovicu ili upravo polo-vicu 11. stoljeća. Upotreba nazala počinje se tada na različite načine kvariti, a u 12. stoljeću su bile promjene u stvari gotove. Miješanje, uzajamno zbližavanje nazala povezano je sa slabljenjem nazalnosti, što je otpočelo u 11. stoljeću. U Makedoniji, gdje je bio As prepri-san, zamjenjivanje nazala je starije nego na istočnom teritoriju.

Fr. Grivec, *Dikcija Assemanijevega glagolskega evangeli-starja*, Slovo 3, 1953, str. 5—33, résumé str. 33—34, ovako zamišlja razvitak prijepisa As:

a) prvotni, izvorni Ćirilov prijevod — njegov glagoljski evange-listar;

b) srednji prijepis iz Klimentove škole, iz Makedonije. Ovaj srednji prijepis imao je karakter nove recenzije, redakcije teksta; početak 10. ili kraj 9. stoljeća;

c) zadnji prepisivač: često netočan prijepis starog predloška.¹⁹

As ostaje općenito blizak izvornome tekstu.²⁰

S ovim prijedlogom možemo se složiti, ali uz primjedbu da će biti potrebno u zadnjem prijepisu razlikovati dvije ruke, jasno pri-mjetljive također kod nazala. Zadnji prijepis pisala su dvojica prepri-sivača, kao što sam rekao već u svojoj ediciji na str. XII. Oba stupca strane 29v i lijevi stupac strane 30r pisao je drugi prepisivač ili popravljivač nego ostali tekst. Taj prepisivač je djelomično vjerno ko-pirao starije pismo od kojega su ostali na nekim mjestima vidljivi tra-govi; međutim, gdje to nije mogao uraditi, prodro je njegov vlastiti način pisanja. Prepisivač A je napisao čitav glagoljski tekst; prepri-sivač B je bio k a s n i j i, što se odrazilo i u njegovoj grafiji i u nje-govu jeziku. — Osim toga bit će vjerojatno potrebno umetnuti i iz-među b) i c) još jedan prijepis. Dakako, nije jednostavno iznositi miš-

¹⁹ »Le code glagolite d'Assemani a été écrit au cours de la première moitié du XI-e siècle en prenant pour modèle un manuscrit plus ancien de la fin du IX-e ou du commencement du X-e« (Grivec 1. c. s. 33).

²⁰ »Svobodno prevedena mesta so slavistom merilo za starost stsl. roko-pisov in njih rokopisnih predlog. Največ jih je ohranjenih v As rokopisu, kar svedoči, da je najbliže prvotnemu stsl. evangelistarju« (Grivec, 1. c. s. 10).

ljenje o broju i razvitku prijepisa na temelju analize jedne pojave, mada obilno potvrđene, ali uzeo sam u obzir također štošta od mnogih promjena u tekstu, o kojima piše Fr. Grivec l. c.

Možemo dakle razlikovati a) prvotni, izvorni prijevod; b) srednji prijepis iz Klimentove škole; event. posrednički prijepis; c)A) glavni zadnji prijepis; c)B) kasniji zadnji prijepis, vjerojatno iz 2. polovice 11. stoljeća.

Sažetak

a) U originalu se još svugdje pisalo *ję* u vrijednosti *ę* i *ję*.

b) Klimentska recenzija je pokušala razlikovati pisanje *ę* i *ję*, iako ne dosljedno. Ostalo je još mnogo primjera sa *ję* iza raznih suglasnika. Vjerojatno je moglo još neko vrijeme ostati također pisanje *lję*, *nję*, *rję*, *čję*, *žję* kao odraz mekog izgovora ovih suglasnika. Tek kasnije je došlo do veće dosljednosti.

c)A) Glavni zadnji prepisivač As razlikovao je većom dosljednošću dvije varijante slova za *ę* (*ę* i *ję*); slovo *ę* je upotrebljavao iza suglasnika, a slovo *ję* na početku riječi i slogova iza samoglasnika. — Obilno dokumentirani način pisanja *lę*, *nę*, (*rę*) mj. izvornoga **lję*, **nję*, **rję* potvrđuje prepisivačev izgovor tih slogova kao *lę*, *nę*, (*rę*) i slabljenje njihove palatalnosti. Rijetko potvrđeno pisanje *lję*, *nję*, *rję* bilo je puki relikv grafije originala. — Zadnji glavni prepisivač imao je u svome govoru također meke suglasnike *č*, *ž* ispred *ę*, ali taj izgovor je izražavao kao *čę*, *žę*; pisanje *čję*, *žję*, nije posebno izražavalo takav izgovor, nego je samo bilo odraz starije grafije preuzete iz predloška; usp. podrobnije § 3b. U posljednjem prijepisu ostalo je još dosta primjera sa *-ję* i iza suglasnika *p*, *m*, *v*, *t*, *n*, *s*, *r*, *l*, *k* pa smo mogli upozoriti na neke okolnosti koje su mogle utjecati na to da je posljednji glavni prepisivač u tim slučajevima preuzeo grafiju predloška. Na takav način — preuzimanjem pravopisa predloška, u kojem se još nisu sasvim regularno razlikovala slova za *ę* bez prejotacije i za *ę* s prejotacijom — treba objasniti sve što se suprotstavlja spomenutome uzusu glavnog zadnjeg prepisivača (*-ę* iza suglasnika — u tome i pisanje *lę*, *nę*, *rę* mj. *lję*, *nję*, *rję*, usp. objašnjenje tu gore —, *ję* na početku riječi i slogova iza samoglasnika). — Slovo za nazalno *o* (bez prejotacije) glavni je prepisivač upotrebljavao iza suglasnika i u nekoliko slučajeva na početku riječi (*ogvltv*, *odica* itd.); *-o* je pisao i iza suglasnika tvrdih po podrijetlu i iza suglasnika

i suglasničkih skupova nastalih palatalizacijom (š, št, žd, c, dz; iza č, ž, s' kolebao je između pisanja -o i jo). — Svi slučajevi upotrebe slova -jo mogu se objasniti kao izraz nosnoga o sa prejotacijom; usp. detaljnije gore § 3d. — Slučajeva zamjene nazala oralnim samoglasnicima u As nema (usp. § 4), ali treba dopustiti da je jezik glavnog prepisivača već sadržavao prvi stadij uzajamne zamjene nazala.

c)B) Mlađi posljednji prepisivač nije razlikovao početak riječi i sloga od unutrašnjosti riječi i upotrebljavao je — tamo gdje nije samo kopirao starije pismo, od kojega su ostali na nekim mjestima vidljivi tragovi —, kasniju grafiju sa e i na početku riječi ili sloga iza samoglasnika. Osim toga pisao je o mj. jo u izvornome *lio, *rio, jer je izgovarao lo, ro (8 potvrda tipa *glagolo*, *stvorō*: l' i r' izgubili su u njegovu jeziku palatalni karakter).

R é s u m é

LES VOYELLES NAALES DANS LE MANUSCRIT D'ASSEMANI

1. Les contributions plus anciennes concernant l'étude de l'emploi des voyelles nasales dans le manuscrit d'Assemani.
2. Aperçu de l'emploi d'écrire des voyelles nasales dans ce manuscrit.
3. La signification de cet emploi. — Entre autre, l'auteur tâche de résoudre les raisons pourquoi se sont conservées dans l'Assemanianus les traces d'écrire les voyelles nasales e et je par un signe unique (c'est l'original de la première traduction de l'évangélique vieux-slave qui en usait régulièrement).
4. Les cas du flottement des voyelles nasales et orales dans ce manuscrit.
5. La confusion de o (jo) et de e (je) apparaissant dans l'Assemanianus.
6. Les questions de la chronologie de l'origine de ce manuscrit et l'évolution des copies menant de la traduction la plus ancienne de Cyrille jusqu'à sa dernière forme apparaissant dans l'Assemanianus. La caractéristique des copies ne touche évidemment que l'emploi des signes pour les voyelles nasales.